

9. Петришина-Дюг Г.Г. Проблеми вдосконалення фінансування діяльності політичних партій України (конституційно-правовий аспект) / Г.Г. Петришина-Дюг // Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету. Серія: юриспруденція. – 2014. – № 10-1. – Т. 1. – С. 74–77.
10. Олефіренко Е.О. Правове регулювання державного фінансування політичних партій: вітчизняний і світовий досвід / Е.О. Олефіренко // Порівняльно-аналітичне право – 2016. – № 1. – С. 74–76. [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://pap.in.ua/1_2016/21.pdf
11. Кустова С.М. Фінансування політичних партій як структурна складова інтеграційного процесу України до ЄС / С.М. Кустова // Вісник Національної академії державного управління при Президенті України. – 2015. – № 3. – С. 105–110.
12. Коцюруба О. Публічне фінансування політичних партій: перспектива для України на досвіді Польщі / О. Коцюруба // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2013. – № 57. – С. 179–188.
13. Петришина-Дюг Г.Г. Фінансування політичних партій: проблеми правового регулювання у сучасних державах / Г.Г. Петришина-Дюг // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. – 2013. – № 60. – С. 91–97.
14. Платонова Н. Источники финансирования политических партий в Российской Федерации / Н. Платонова // Право и управление. XXI век. – 2011. – № 1. – С. 70–78.
15. Обушний С.М. Фінансове забезпечення діяльності політичних партій в Україні : дис. ... канд. економ. наук : 08.00.08 / С.М. Обушний – К., 2007. – 186 с.
16. Про визначення термінів, що вживаються у Законі України «Про політичні партії в Україні» та законодавстві України про вибори : Рішення Національного агентства з питань запобігання корупції від 11 серпня 2016 р. // Офіційний вісник України. – 2016. – № 74. – Ст. 2494.
17. Національне агентство з питань запобігання корупції пропонує для обговорення проект визначення термінів, що вживаються в Законі України «Про політичні партії в Україні». [Електронний ресурс] – Режим доступу : <https://nazk.gov.ua/news/proponuyemo-dobogovorennya-vyznachennya-terminiv>
18. Стрельнікова О.О. Форми добродійної діяльності / О.О. Стрельнікова // Сучасне суспільство. – 2013. – Вип. 2. – С. 141–148.
19. Про рекламу : Закон України від 3 липня 1996 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/270/96-%D0%B2%D1%80>.
20. Про благодійництво та благодійні організації : Закон України від 16 вересня 1997 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/531/97-%D0%B2%D1%80>.
21. Про благодійну діяльність та благодійні організації : Закон України від 05 липня 2012 р. // Офіційний вісник України. – 2013. – № 9. – Ст. 325.
22. Gesetz über die politischen Parteien (Parteiengesetz) vom 24.07.1967 [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.gesetze-im-internet.de/bundesrecht/partg/gesamt.pdf>.
23. Ley Orgánica 8/2007, de 4 de julio, sobre financiación de los partidos políticos [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://noticias.juridicas.com/base_datos/Admin/lo8-2007.html.
24. Пінто-Душинський М. Гроші та демократична політика / М. Пінто-Душинський // «Політичні фінанси: регулювання і практика» : Матеріали міжнар. конф., (м. Київ, 29 квітня 2002 р.). – К. : Фонд «Європа XXI», 2002. – С. 44–54.
25. Янг Л. Регуляція політичного фінансування у ліберально-демократичних суспільствах : Монографія / Л. Янг . – К. : Вир.-полігр. Т-во «Ай Бі», 2002. – 96 с.
26. Ustawa z dnia 27 czerwca 1997 r. o partiach politycznych [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19970980604>.
27. Skotnicki K. Finansowanie partii politycznych w Polsce / K. Skotnicki [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://apcz.pl/czasopisma/index.php/TSP-W/article/viewFile/TSP-W.2016.005/10817>.
28. Politisko organizāciju (partiju) finansēšanas likums [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://likumi.lv/doc.php?id=36189>.

УДК 342.724

ЗНАЧЕННЯ ПОДІЛУ ДИСКРИМІНАЦІЇ НА ПРЯМУ Й НЕПРЯМУ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЇЇ ПРОЯВУ В КОНСТИТУЦІЙНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

IMPORTANCE OF SEPARATION OF DISCRIMINATION ON DIRECT AND INDIRECT AND ESPECIALLY ITS MANIFESTATION IN UKRAINIAN CONSTITUTIONAL LAW

Журавльова Г.С.,
кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри конституційного права
Запорізького національного університету

У статті визначаються особливості прояву прямої й непрямой дискримінації в українському праві. Розкриваються конституційно-правові аспекти запобігання їй з урахуванням особливостей правових інститутів і процедур.

Ключові слова: дискримінація, непрямая дискримінація, пряма дискримінація, рівність, справедливість.

В статье определяются особенности проявления прямой и косвенной дискриминации в украинском праве. Раскрываются конституционно-правовые аспекты ее предотвращения с учетом особенностей правовых институтов и процедур.

Ключевые слова: дискриминация, косвенная дискриминация, прямая дискриминация, равенство, справедливость.

The article defines the peculiarities of direct and indirect discrimination in Ukrainian law. The constitutional and legal aspects of its prevention are revealed, taking into account the peculiarities of legal institutions and procedures.

Key words: discrimination, indirect discrimination, direct discrimination, equality, fairness.

Україна поступово рухається в напрямі впровадження антидискримінаційних стандартів. На законодавчому рівні це питання вирішується комплексно, прийнято низку законодавчих актів, які спрямовані на усунення різних

форм дискримінації. Однак на рівні правозастосування ситуація більш проблематична, про що свідчить судова практика. Також значні проблеми спостерігаються в адміністративній практиці та практиці приватноправових від-

носин, особливо в трудових відносинах. Тому розділення дискримінації на пряму й непрямую має значення для визначення ступеня порушення прав людини та основоположних свобод із боку держави чи третіх осіб. Також проблема зумовлена тим, що значна частка дискримінаційних практик проявляється в приватноправових відносинах.

З огляду на наведене питання розмежування дискримінації на пряму й непрямую має важливе як теоретичне, так і практичне значення. Адже в підсумку це має значення для з'ясування механізмів захисту прав і свобод людини. У такому контексті в статті буде розкрито особливості розмежування прямої та непрямой дискримінації в українському праві, а також його значення для захисту прав людини й основоположних свобод.

Свого часу Ш.-Л. Монтеск'є писав щодо обґрунтування різниці поводження, оскільки загальної рівності через різні здібності особистості складно досягти; таким чином, щоб не абсолютизувати принцип рівності, «принцип демократії розкладається не тільки тоді, коли втрачається дух рівності, а й тоді, коли дух рівності доводиться до крайності та кожен хоче бути рівним тим, кого він обрав у правителі» [1].

Як зазначає Г. Радбрух, принцип рівності є серцевинною розуміння справедливості. Рівність означає однаковий підхід до рівних і неоднаковий – до нерівних. Водночас рівність не може встановити, по-перше, кого варто розглядати як рівного чи нерівного, а по-друге, як необхідно трактувати рівних і нерівних [2, с. 156, 157].

Професор С. Погребняк звертає увагу на те, що можуть бути дискримінаційними не лише законодавчі положення, а й практика їх застосування. Як такий приклад науковець наводить наявність відповідальності за гультяйство, залицання й публічне вчинення інших подібних дій, за які притягуються до відповідальності представники гомосексуальних меншин за відсутності фактів притягнення до відповідальності представників гетеросексуалів [3, с. 93].

На думку З. Равлінко, попри буквальне формулювання **прямої дискримінації** як поєднання несприятливого ставлення, зразка для порівняння й захищеної ознаки (а непрямой – як поєднання нейтрального правила, значно більшого ступеня негативного впливу на захищену групу та зразка для порівняння), ці формули не мають абсолютного змісту, а їх застосування зумовлене конкретною ситуацією. Дослідник вважає, що це зумовлюється загальною відносною дискримінаційних ознак у їх історичному контексті. Водночас можливість кваліфікації дій чи бездіяльності як дискримінаційних передбачає необхідність встановлення факту розумного й необхідного зв'язку доступу до блага з володінням чи відсутністю певної ознаки. Важливого значення під час інтерпретації захищеної ознаки набуває те, чи існує причинно-наслідковий зв'язок між наявністю певної ознаки та несприятливим поводженням [4, с. 107–108].

Дискримінація як явище зумовлена відмінністю в ставленні до різних категорій осіб. Залежно від легітимності мети таке ставлення може бути неправомірним або правомірним. У першому випадку матиме місце надмірне й неадекватне обмеження можливостей у реалізації прав і свобод, засноване на диференціації осіб за їхнім статусом чи правовим становищем, а в другому – ситуація сприяння в реалізації прав і свобод людини на засадах сприяння в їх здійсненні та поваги до гідності особи. Тому конкретно-історична обстановка й контекст не мають безпосереднього зв'язку щодо розуміння дискримінації. При цьому ключове значення мають наявні процедури реалізації прав людини та функціонування відповідних інститутів суспільства й держави.

Також З. Равлінко виділяє такі риси судової практики в застосуванні принципу недискримінації: порівняно невелика кількість справ, де предметом розгляду є дискримінація особи чи осіб; у наявних справах не завжди використовується субсидіарний характер норм про дискримінацію;

під час встановлення дискримінації не вимагається знаходження «зразка для порівняння»; самостійне застосування норм про дискримінацію [5, с. 41–44].

Зазначені проблеми не вичерпують скептицизм в адміністративній і судовій практиці в застосуванні принципу заборони дискримінації. Як буде наведено нижче в аналізі судової практики, наші суди й особливо виконавча влада та органи місцевого самоврядування вкрай слабо готові до застосування загальних принципів права, вдаючись до спорадичного й несистемного застосування правових норм. Часто це відбувається в ситуації неоднозначного розуміння норм права, розв'язати яку без звернення до загальних принципів права практично неможливо. Тим самим суди відмовляють у захисті прав людини, що є їх позитивним обов'язком у силу положень статей 3 і 55 Конституції України.

Про наявність прямої дискримінації можуть свідчити ознаки, відповідно до яких носій конкретного права чи свободи знає їх утисків унаслідок таких моментів: а) відмінностей у поводженні стосовно нього; б) у результаті такого поводження він опиняється (або міг опинитись) у менш вигідному положенні, ніж інша особа; в) обставини, у яких перебували зазначені особи, можна порівняти (тобто вони відрізняються по суті); г) єдиною підставою різниці в поводженні була яка-небудь із персональних характеристик (стать, вік, мова тощо) [6, с. 353]. Таке поводження може вважатись правомірним, якщо воно відповідає засадам пропорційності, відповідно до якої воно має здійснюватись на основі закону, бути необхідним у демократичному суспільстві та за допомогою домірних й адекватних заходів переслідувати мету, яка має бути чітко визначена в законі.

Європейський суд із прав людини (далі – ЄСПЛ) визначає пряму дискримінацію як відмінність у ставленні до осіб, які перебувають в аналогічних або відповідним чином схожих ситуаціях, що ґрунтується на ознаці, яку можна ідентифікувати [7; 8].

Згідно із Законом України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» [9] пряма дискримінація – це ситуація, за якої з особою та/або групою осіб за їх певними ознаками поводяться менш прихильно, ніж з іншою особою та/або групою осіб в аналогічній ситуації, крім випадків, коли таке поводження має правомірну, об'єктивно обґрунтовану мету, способи досягнення якої є належними й необхідними.

Опосередковано про це зазначає також Конституційний Суд України (далі – КСУ). У справі про безоплатну приватизацію житла КСУ зазначив, що встановлення санітарної норми для безоплатної приватизації житла є законодавчою гарантією держави забезпечити справедливую передачу громадянам України у власність державного житлового фонду на рівних умовах і в рівних розмірах. Такі законодавчі положення спрямовані на безпосередню реалізацію конституційної вимоги щодо рівності громадян перед законом, не допускають дискримінації громадян України залежно від площі житла, яке вони займали в державному житловому фонді на момент приватизації, забезпечують конституційну гарантію реалізації права на житло шляхом набуття його у власність [10].

В іншій справі щодо призначення судом більш м'якого кримінального покарання Конституційний Суд України розглядав питання конституційності статті 69 Кримінального кодексу України (далі – КК України) в частині, що стосувалась того, що на відміну від осіб, які вчинили особливо тяжкий, тяжкий злочин або злочин середньої тяжкості та яким може бути призначено більш м'яке, ніж передбачено законом, покарання, особам, які вчинили злочини невеликої тяжкості, статтею 69 КК України таке право не передбачене [11].

КСУ зазначив, що положення статті КК України порушують один з основоположних принципів верховенства

права – справедливість, оскільки позбавляють рівної можливості призначення основного покарання нижче від найнижчої межі, встановленої в санкції статті Особливої частини КК України, або переходу до іншого, більш м'якого виду основного покарання, не зазначеного в санкції статті за конкретний вид злочину, особам, які вчинили злочини невеликої тяжкості, ступінь суспільної небезпечності яких значно нижчий, ніж особливо тяжких, тяжких злочинів та злочинів середньої тяжкості.

Далі КСУ підкреслив, що закон не може ставити в більш несприятливе становище винних осіб, які вчинили злочини невеликої тяжкості, порівняно з винними особами, які вчинили більш тяжкі злочини. Не маючи можливості призначити більш м'яке покарання, суд не зможе належно індивідуалізувати покарання та забезпечити його справедливість.

Таким чином, пряма дискримінація пов'язується з відсутністю достатніх підстав у відмінному ставленні до осіб, які перебувають в аналогічних або відповідним чином схожих ситуаціях, що ґрунтується на ознаці, яку можна ідентифікувати. Відсутність таких підстав зумовлюється їх суперечністю легітимній меті, яка має досягатись за допомогою адекватних засобів.

У свою чергу **непряма дискримінація** є наслідком застосування нейтрально сформульованого (тобто такого, що не стосується конкретної ознаки особи або групи осіб) правила, вимоги чи політики, що передбачає однакоє ставлення, проте на практиці створює менш сприятливі умови для реалізації прав певною особою або групою осіб через їхні ознаки. На практиці виявлення непрямої дискримінації є значно складнішим, ніж встановлення факту прямої дискримінації. Адже дуже часто правила/вимоги, які можуть призвести чи вже призвели до непрямої дискримінації, є загальними положеннями нормативних документів, що були розроблені без урахування індивідуальних ситуацій чи особливостей вразливих груп.

Згідно із Законом України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» непрямою дискримінацією є ситуація, за якої внаслідок реалізації чи застосування формально нейтральних правових норм, критеріїв оцінки, правил, вимог чи практики для особи та/або групи осіб за їх певними ознаками виникають менш сприятливі умови чи становище порівняно з іншими особами та/або групами осіб, крім випадків, коли їх реалізація чи застосування мають правомірну, об'єктивно обґрунтовану мету, способи досягнення якої є належними й необхідними.

Класичним прикладом непрямої дискримінації є рішення ЄСПЛ у справі «Thlimmenos v. Greece» [12], у якій людині, яка мала судимість за відмову від несення військового обов'язку у зв'язку з релігійними переконаннями, відмовили в прийомі на посаду аудитора, прикриваючись формально нейтральним та однаковим поведінням. Насправді таке поведіння мало наслідком унеможливлення призначення Тлімменоса на посаду аудитора, що не було викликано певною легітимною метою. У цій справі ЄСПЛ зазначив, що це не єдиний аспект заборони дискримінації в статті 14 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція). Право не зазнавати дискримінації в користуванні правами, гарантованими Конвенцією, також може бути порушене, коли держави, не маючи об'єктивних і розумних підстав, не застосовують різний підхід до осіб, які перебувають у ситуаціях, що істотно відрізняються.

В іншій справі ЄСПЛ кваліфікував непряму дискримінацію як однакоє ставлення до людей, ситуації яких відрізняються. Відмінність у ставленні може проявлятися у формі непропорційно шкідливих наслідків загальної політики чи заходу, які, попри своє нейтральне формулювання, дискримінують певну групу осіб [13].

У статті 2(2)(b) Директиви № 2000/43/ЄС Ради ЄС щодо імплементації принципу рівноправності осіб не-

залежно від расової або етнічної приналежності від 29 червня 2000 р. непряма дискримінація визначається як те, що відбувається, коли «формально нейтральні» правила, критерії або практика ставлять осіб певної раси чи етнічного походження в особливо невідповідне становище порівняно з іншими особами, якщо це положення, критерій або практика об'єктивно не виправдані легітимною метою, а засоби досягнення цієї мети є доречними й необхідними. Стаття 2 Директиви № 2000/78 Ради ЄС від 27 листопада 2000 р., яка встановлює загальні межі рівного ставлення під час працевлаштування та в трудовій діяльності, вказує, що непряма дискримінація має місце, якщо на перший погляд нейтральне положення, критерій або практика ставлять осіб, які сповідують певну релігію чи переконання, мають певну фізичну ваду, є певного віку або певної сексуальної орієнтації, у несприятливе становище порівняно з іншими особами [14, с. 38].

Водночас різниця в ставленні, яке ґрунтується на об'єктивних і розумних підставах, не вважається дискримінацією. Навпаки, ці підстави вважаються основою для легітимності стверджувальних дій держави, що спрямовані на захист певних меншин. Також диференціація в правовому регулюванні може бути виправдана для захисту вразливих категорій людей, зокрема неповнолітніх, людей із вадами здоров'я тощо.

Так, вирішуючи питання про обґрунтованість різниці в ставленні в процесі усиновлення дітей, Конституційний Суд України в справі про різницю у віці між усиновлювачем та усиновленим [15] констатував, що встановлення такої різниці між ними належить до законодавчих повноважень парламенту. Воно зумовлене відповідальністю держави за долю дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, відповідно до закріплених у Конституції України принципів взаємовідносин між батьками й дітьми. Тому визначена законом вимога щодо різниці у віці між усиновлювачем і дитиною є однаково обов'язковою для всіх осіб, які бажають усиновити дитину, та фактично стосується можливості усиновлення дитини певного віку, а тому не порушує принцип рівності громадян перед законом, закріплений статтею 24 Конституції України.

В іншій справі, що стосувалась граничного віку перебування керівника вищого навчального закладу на посаді [16], КСУ став на бік обґрунтованості диференціації в правовому регулюванні лише в певних межах. Спочатку КСУ погодився з допустимістю такої диференціації, зазначивши, що конституційний принцип рівності не виключає можливість законодавця під час регулювання трудових відносин встановлювати певні відмінності в правовому статусі осіб, які належать до різних за родом та умовами діяльності категорій, у тому числі вводити особливі правила, що стосуються підстав та умов заміщення окремих посад, якщо цього вимагає характер професійної діяльності. На думку КСУ, з огляду на особливий (специфічний) характер діяльності законодавством України встановлено певні відмінності, зокрема граничні вікові обмеження на зайняття посад, щодо державних службовців (працівників правоохоронних органів), військовослужбовців, працівників, які перебувають на службі в органах місцевого самоврядування, тощо.

Однак мета встановлення певних відмінностей (вимог) у правовому статусі працівників повинна бути істотною, а самі відмінності (вимоги), що переслідують таку мету, мають відповідати конституційним положенням, бути об'єктивно виправданими, обґрунтованими й справедливими. Інакше встановлення обмежень на зайняття посади означало б дискримінацію.

Оскільки керівники вищих навчальних закладів не перебувають на публічній службі, такі обмеження КСУ визнав не виправданими, адже законодавство про освіту не визначало чітко легітимну мету такого обмеження. На думку КСУ, встановлене обмеження не може бути визнане

виправданим, обґрунтованим і справедливим, оскільки існують менш обтяжливі шляхи досягнення цих цілей, ніж автоматичне безпідставне позбавлення громадян можливості брати участь у балотуванні на посаду керівника вищого навчального закладу за досягнення 65-річного віку.

Таким чином, підстави й легітимна мета диференціації в правовому регулюванні мають бути чітко визначені в законі відповідно до засад верховенства права, зокрема, правової визначеності. Така мета встановлення диференціації в правовому регулюванні має бути спрямована на якомога ширші можливості реалізації прав і свобод людини чи законних інтересів, захищених правом.

Також це зумовлено тим, що визначення легітимної мети диференціації в правовому регулюванні залежить від поля розсуду законодавця здійснювати його відповідно до Конституції України. Саме посилаючись на конституційний розсуд законодавця, КСУ констатував [17], що за зміни законодавчого регулювання правового режиму іноземного інвестування в бік усунення дискримінації із цієї позиції не існує істотної різниці в розумінні понять «національний режим» і «режим, не менш сприятливий, ніж стосовно власних громадян і підприємств».

Однак у правозастосуванні не завжди додержуються стандартів забезпечення прав і свобод людини шляхом обмеження дискримінаційних практик. Наприклад, Конституційний Суд України, розглядаючи питання щодо різниці в ставленні до чоловіків стосовно надання додаткової відпустки за наявності двох або більше дітей віком до 15 років, або дитини-інваліда, або усиновленої дитини [18] порівняно із жінками, в аналогічному становищі відмовився від його вирішення по суті. КСУ мотивував свою позицію досить дивними доводами, що ніби він не може «розширити шляхом офіційного тлумачення <...> положень законодавчо встановлений перелік працівників, яким надається щорічно додатково оплачувана відпустка у зв'язку з тим, що вони мають двох або більше дітей віком до 15 років, дитину-інваліда або усиновили

дитину». Насправді КСУ мав вирішити це питання по суті, дослідивши обґрунтованість такої диференціації в законодавчому регулюванні у світлі конституційного принципу рівності (стаття 24) та засади дружнього ставлення до міжнародних договорів, а саме практики ЄСПЛ, окремі положення якої наводились. Адже диференціація в ставленні при цьому не мала належної легітимності та не була справедливою за змістом. Тому в цій ситуації КСУ мав застосувати конструкції так званої добудови права, тобто досягти справедливого й рівного ставлення до чоловіків і жінок [19, с. 123] під час вирішення питання про надання щорічної додатково оплачуваної відпустки у зв'язку з тим, що вони мають двох або більше дітей віком до 15 років, дитину-інваліда або усиновили дитину, оскільки закон неправомірно обмежував таку можливість для чоловіків, ставлячи їх у невідгдане положення за аналогічних обставин порівняно із жінками.

Наведений аналіз свідчить про те, що вітчизняне законодавство відображає основні тенденції в недопущенні дискримінації. Дискримінація як явище зумовлена відмінністю в ставленні до різних категорій осіб. Залежно від легітимності мети таке ставлення може мати характер надмірного й неадекватного обмеження можливостей у реалізації прав і свобод, засноване на диференціації осіб за їхнім статусом або правовим становищем. З іншого боку, можлива ситуація сприяння в реалізації прав і свобод людини на засадах сприяння в їх здійсненні та поваги до гідності особи. Тому ключове значення мають наявні процедури реалізації прав людини та функціонування відповідних інститутів суспільства й держави. Різниця в ставленні, яке ґрунтується на об'єктивних і розумних підставах, не вважається дискримінацією. Навпаки, ці підстави вважаються основою для легітимності стверджувальних дій держави, що спрямовані на захист певних меншин. Також диференціація в правовому регулюванні може бути виправдана для захисту вразливих категорій людей, зокрема неповнолітніх, людей із вадами здоров'я тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Монтеск'є Ш.-Л. О духе законів / Ш.-Л. Монтеск'є. – М. : Мысль, 1999. – 674 с.
2. Радбрух Г. Філософія права / Г. Радбрух. – пер. з нім. – К. : Тандем, 2006. – 316 с.
3. Погребняк С. Основоположні принципи права (змістовна характеристика) : [монографія] / С. Погребняк. – Х. : Право, 2008. – 240 с.
4. Равлінко З. Заборона дискримінації: загальнотеоретичне дослідження : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / З. Равлінко ; Нац. ун-т «Львівська політехніка». – Львів, 2016. – 201 с.
5. Равлінко З. Керівні положення про заборону дискримінації в правовій системі України у світлі практики Європейського суду з прав людини / З. Равлінко // Порівняльно-аналітичне право. – 2014. – № 5. – С. 41–44.
6. Дикман С. Защита личности от дискриминации : в 3 т. / С. Дикман и др. – М. : Новая юстиция, 2009–2010. – Т. 1. – 2009. – 424 с.
7. Carson and others v. UK. – App. № 42184/05. – 51 EHRR 13. – 16 March 2010.
8. Burden v. UK. – App. № 13378/05. – ECHR 357. – 7 May 2008.
9. Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні : Закон України від 6 вересня 2012 р. № 5207-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/5207-17>.
10. Рішення Конституційного Суду України від 10 червня 2010 р. № 15-рп/2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-10>.
11. Рішення Конституційного Суду України від 2 листопада 2004 р. № 15-рп/2004 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04>.
12. Thlimmenos v. Greece. – App. № 34369/97. – 31 EHRR 411. – 6 April 2000.
13. Oruz v. Turkey. – App. № 33401/02. – 9 June 2009.
14. Питання заборони та протидії дискримінації : [навч. посібник] / упор. Г. Христова. – К. : Рада Європи, 2015. – 112 с.
15. Рішення Конституційного Суду України від 3 лютого 2009 р. № 3-рп/2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-09>.
16. Рішення Конституційного Суду України від 7 липня 2004 р. № 14-рп/2004 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v014p710-04>.
17. Рішення Конституційного Суду України від 29 січня 2002 р. № 1-рп/2002 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-02>.
18. Ухвала Конституційного Суду України від 11 березня 2014 р. № 30-у/2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v030u710-14>.
19. Ципеліус Р. Юридична методологія / Р. Ципеліус ; пер. з нім. Р. Корнута. – К. : Реферат, 2004. – 176 с.